

1. Грабович Г. Семантика котляревщини// Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 65-73.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Норма художнього стилю і стилістика Григора Тютюнника// Григир Тютюнник: Тези доп. респуб. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю від дня нар. письменника. – Луганськ, 1991. – С. 77-78.
3. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – 593 с.
4. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. – 620 с.
5. Масенко Л. Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові// Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 39-45.
6. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 168 с.
7. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 238 с.
8. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 143 с.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.
10. Пустовіт Л. О. Питання мовної норми в сучасній художній прозі// Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253-264.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Русанівський В. М. Сила і краса (особливості мови творів В. К. Винниченка)// Укр. мова і літ. в школі. – 1992. – № 2. – С. 41-46.
13. Ставицька Л. О. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років// Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова. – Opole, 1999. – С. 153-169.
14. Ставицька Л. Суржик: термінологічно-поняттева парадигма// Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 271-274.
15. Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – К., 2003. – 279 с.
16. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.
17. Shevelov G. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900-1941)// Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. X. – №1/2; 1987. – Vol. XI. - № 1/2.

Зиновій Бичко

ВАГА ДАЛЕКТИЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проблема статусу діалектизму в сучасній українській літературній мові, безперечно, сьогодні тісно пов'язується з варіантністю останньої як у діахронії, так і синхронії (М. Жовтобрюх, І. Матвіяс, З. Франко, А. Поповський). Адже залишається незаперечним той факт, що власне через варіантно-паралельні субстанції лексика літературної мови поповнюється з джерел діалектної системи.

Ідею варіантності української літературної мови підтримував ще І. Огієнко: “Західні говірки, що вилилися в літературну галицьку мову, я завжди маю на

особливій увазі, надто тоді, коли вони не згодні з нормативною літературною мовою” [1, 221].

Л. Булаховський теж говорив про “західну норму” ХІХ ст.: “З погляду формування “західної норми” заслуговує на увагу той факт, що певна спільність граматичного й літературного вжитку самих “заходян” разом із розвитком спільного літературного контакту досить виразно намічалась у них щодо багатьох лексем і граматичних особливостей, їхньої мови, але згодом дедалі більше поступалась перед міцним впливом, що йшов з українського Сходу” [2, 35].

Після возз’єднання 1939 р. Західної і Східної України західноукраїнський варіант літературної мови з ужитку було вилучено. Проте він продовжував існувати у недрукованій продукції, в усному мовленні, використовувався українською діаспорою з певними видозмінами залежно від місця компактного проживання українців.

Говорячи про наддністрянську основу в західноукраїнському різновиді літературної мови, зокрема про сферу лексики та фразеології, маємо на увазі варіантно-паралельні утворення діалектного походження як засіб словникового збагачення літературної мови. Варіантні паралельні форми в мовній побудові посідають певне місце й багато важать у її розвитку та збагаченні. На такі форми треба зважати як на факти, які поряд з іншими характеризують сутність лінгвального життя. Проте, безперечно, вони не розхитують, а скріплюють і стабілізують усю мовну систему, її структурні зв’язки та відношення.

Одним із важливих джерел, із яких літературна мова вбирає в себе запаси варіантно-паралельного типу, необхідно вважати живе народне мовлення, особливо його діалектні особливості. Значення такого джерела настільки велике, що навіть дуже часто без спеціального аналізу, тільки на інтуїтивному рівні пізнання мовної побудови можна вказати на факти переміщення певних лінгвальних форм із діалектних покладів до нормативно-літературних, а також витворювання в такий спосіб варіантно-паралельних резервів.

З іншого боку, вони синонімізують мовлення, номінують нові ознаки і акцентують на них, дають витончені семантичні й виразові засоби нашого мовлення. Метафоризація та стилістичне осмислення мовцями діалектних лексичних одиниць переносить останні на новий ґрунт літературного функціонування.

Не буде помилковим твердження, що літературна мова сьогодні є досить конкретною. Весь час вона розмежовує кожне лексичне значення, а також метафору. Діалектне мовлення, навпаки, метафору уподібнює з реальною дійсністю. Відзначений процес виразно маніфестується лексико-семантичними фактами наддністрянського говору, які внесли вагомий вклад в організацію варіантно-паралельних одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови. Народне слово може стати нормою в літературній мові, якщо воно відповідає таким ознакам: по-перше, є необхідним, по-друге, є доречним, по-третє, є національним, узгоджується з критеріями естетичності.

Сюди ввійшло із наддністрянських говірок як синоніми, чи як “розмовні” або “обласні” форми (за свідченнями різноманітних словників української мови) чимало лексичних одиниць. Усі вони, без винятку, об’єднуються виразно в окремі тематичні й лексико-семантичні групи.

Приміром: **назви рослин, кущів, дерев** тощо: *баз|ник* – ‘бузок’; *бзи|на* – ‘бузина’; *б|лават* – ‘волошка’; *по|зички* – ‘порічки’; *б|ратчики* – ‘братки’; *|бул’ба* – ‘картопля’;

|видолинок – ‘мокра сіножать’; |гичка – ‘листя буряків’; |дичка – ‘нешеплена груша’; до|лина – ‘сіножать’; |трис – ‘висівки’; |драпа|ки – ‘ожина’; |ква|сок – ‘щавель’.

Тематична група слів на позначення людських рис, тіла, органів людини тощо: |бану|вати – ‘тужити’; |барки – ‘груди’; |бахур – ‘підліток’; |бен|карт – ‘байстрюк’; |бес|їда – ‘розмова’; |бу|хикати – ‘кашляти’; |варйат – ‘несповна розуму’; |варйу|вати – ‘дуріти’; |вар|н|акати – ‘базікати’; |ил|аку|вати – ‘проклинати’; |вилиц|ї – ‘опуклі кістки черепа між очима і верхньою щелепою’; |вуйко – ‘дядько’; |гайатис|а – ‘баритися’; |гайну|вати – ‘дармувати’; |гиб|їти – ‘гинути’; |газда – ‘господар’; |за|мок – ‘суглоб’; |запар|ї – ‘зашпори’; |ла|мага – ‘неповороткий’; |лу|жавий – ‘скупий’; |паку|вати – ‘жадібно їсти’; |п|рикрий – ‘зануда’; |прис|тати – ‘піти в зяті, невістки’; |райда – ‘балакуча жінка’; |родичі – ‘батьки’; |роз|дойма – ‘роззява’; |ил|аку|вати – ‘проклинати’.

Чимало діалектної лексики поповнило розмовно-побутовий стиль у сфері тематичної групи на позначення тварин, звірів, птахів, комах тощо: |буз|ок – ‘лелека’; |булан – ‘кінь жовто-червоної масті’; |вив|їрка – ‘білка’; |за|порати – ‘нагодувати худобу’; |каўка – ‘ворона’; |перв|їстка – ‘корова, яка отелилася вперше’; |дз|аву|л|їти – ‘скавучати’; |ко|гут – ‘півень’; |кар|ник – ‘приміщення для свиней’; |каштан – ‘кінь темно-червоної масті’.

Багато лексем діалектного походження збагатили інші тематичні й лексико-семантичні групи, пов’язані з різноманітними сферами суспільного життя і навколишнього світу: |борзо – ‘швидко’; |б|рама – ‘ворота’; |боханец – ‘буханка’; |брус – ‘товста дошка’; |бубен – ‘барабан’; |бул|ка – ‘бульбашка’; |бутл|ї – ‘скляний посуд’; |вар|цаби – ‘дошки віконної скриньки’; |ватра – ‘вогнище’; |взд|р|їти – ‘побачити’; |вим|ї|тати – ‘трясти сажу’; |ве|рета – ‘покривало’; |в|ї|укати – ‘гукати’; |в|ї|дай – ‘мабуть’; |в|ж|їўка – ‘мотузка’; |гал|ка – ‘спідниця’; |гейби – ‘ніби’; |го|ра – ‘горище’; |гос|тец – ‘ревматизм’; |гран – ‘жар’; |гр|їб – ‘могила’; |твер – ‘рушниця’; |г|ризтис|а – ‘журитися’; |джи|ган – ‘кирка’; |димка – ‘спідниця’; |дыхавиц|ї – ‘астма’; |досв|їта – ‘на світанку’; |дра|нак – ‘віник’; |дриг|л|ї – ‘холодець’; |дро|читис|а – ‘дразнитися’; |дудл|ити – ‘жадібно пити’; |дурно – ‘даремно’; |доз|р|ати – ‘доглядати’; |доста – ‘досить’; |духо|та – ‘спека’; |за|вала – ‘хмара, за яку сідає сонце’; |заве|руха – ‘заметіль’; |зага|р|ити – ‘заховати’; |загу|м|їнок – ‘поле за садом’; |за|духа – ‘астма’; |запаска – ‘фартух’; |запорток – ‘зіпсуте яйце’; |за|ра – ‘заграва’; |зар|їк – ‘наступного року’; |за|робок – ‘заробіток’; |засп|ї|вати – ‘назвати високу ціну’; |затирка – ‘страва’; |затраска – ‘запонка’; |зац|вистити – ‘покритися цвільлю’; |збитку|ватис|а – ‘знущатися’; |зв|їз|да – ‘зоря’; |зизий – ‘косий’; |зага – ‘печія’; |з|їй|ти на пси – ‘зубожіти’; |зу|м|їтис|а – ‘здивуватися’; |кабзил – ‘заклепка’; |казан|ї – ‘проповідь’; |кам|ї|зел|ка – ‘жилет’; |кан|тар – ‘недоуздок’; |ка|нар|ити – ‘бідувати’; |к|ватитис|а – ‘поспішати’; |ква|сок – ‘щавель’; |кол|їя – ‘залізниця’; |конар – ‘стовбур’; |корец – ‘міра ваги’; |коц – ‘одіяло’; |коцур – ‘кіт’; |к|райка – ‘кольоровий тканний пояс’; |к|расний – ‘гарний’; |кри|шийти – ‘дрібно нарізати’; |кулитис|а – ‘щулитися’; |ку|л|авий – ‘кульгавий’; |ку|л|астра – ‘молозиво’; |кун|їру|вати – ‘знущатися’; |к|лавий – ‘хворий на грижу’; |к|їмати – ‘дрімати’; |кле|вец – ‘молоток’; |кутас – ‘китиця’; |ладний – ‘гарний’; |лапати – ‘ловити’; |лилик – ‘кажан’; |л|ї|читити – ‘лікувати’; |ло|точити – ‘псувати нерви’; |л|їтар – ‘брус, до якого прибивають дошки підлоги’; |май – ‘травень’; |ма|натки – ‘речі’; |мар|котно – ‘прикро’; |ма|рун|ка – ‘хризантема’; |мас|ничка – ‘посудина для збивання масла’; |мас|л|ек – ‘жовто-червоний кінь’; |мац|ок – ‘шлунок’; |мач|їнка – ‘підлива з олії’; |мешити – ‘туфлі’; |мид|ниц|ї – ‘велика миска’; |мийка – ‘ганчірка’; |м|ї|зер|їя – ‘салат’; |м|ї|зерний – ‘худющий’; |мла – ‘мряка’; |моло|ч|ей – ‘кульбаба’; |мо|тика – ‘сапа’; |м|рака – ‘туман’; |нага|виц|ї – ‘штани’; |на|дутьис|а – ‘образитися’; |напаєт – ‘проблема’; |на|помацки – ‘в темноті’; |на|пудитис|а – ‘налякатися’; |на|тура – ‘характер’; |наўзнак – ‘горілиць’; |най – ‘нехай’;

|начин'а – 'посуд'; не|баву'ї – 'незабаром'; |недза – 'нужда'; |нитати – 'роздивлятися'; нех|л'уйа – 'неохайний'; о|бар'інок – 'бублик'; пале|р'іўка – 'сорт яблук'; пан|тарка – 'песарка'; |наска – 'великодній хліб'; нас|кудний – 'негарний'; па|тел'н'ї – 'сковорода'; |пац'кати – 'бруднити'; па|ц'ук – 'кабан'; па|шчеку|вати – 'зухвало відповідати'; пин|цук – 'ячмінна крупа'; пир|катий – 'кирпатий'; п'ї|хур – 'пухир'; |п'їшва – 'наволочка'; п|латва – 'верхня балка даху'; п|л'отка – 'плітка'; по|вала – 'стеля'; по|долок – 'припіл спідниці'; по|луденок – 'обід'; |пончик – 'пампушка'; по|репатис'а – 'потріскатися'; |порп'ї – 'лупа'; посоло|в'їти – 'посумніти'; п|равити – 'просити'; п|разник – 'храмове свято'; пригн'ї|титис'а – 'зарум'янитися (про хліб)'; пу|л'арес – 'гаманець'; |пурец – 'зарозумілий'; |пучка – 'дрібка'; |райдати – 'багато говорити'; ра|нета – 'сорт яблук'; |рахкати – 'квакати'; |ринка – 'посуд'; |рис'їк – 'стержень олівця'; рис|кал' – 'заступ'; рихт – 'слухність'; рихту|вати – 'ремонтувати'; рихту|ватис'а – 'готуватися'; рос|х'їдник – 'очиток'; |рушита – 'решітка в печі'; |ружа – 'троянда'; склеп – 'крамниця'; скобо|тати – 'лоскотати'; |сливе – 'майже'; с|тити – 'дурощі'; ст|ренчити – 'намовляти'; |суголовок – 'польова стежка'; |таній – 'дешевий'; твар – 'обличчя'; тракт – 'шосе'; |т'емити – 'пам'ятати'; фал|банки – 'мереживо на спідниці'; |фана – 'прапор'; |ф'їра – 'підвода'; хо|сен – 'користь'; цаба|нити – 'нарікати'; |шайка – 'банда'; ша|л'їўка – 'вузька дошка на стелю'; |шарга – 'вітер з дощем і снігом'; ша|р'їўка – 'осіння груша'; шаф|лик – 'таз'; ш|ватер – 'сестрин чоловік'; |ш'їта – 'приміщення для зберігання дров'; шк|раби – 'старе взуття'; шлий|ки – 'підтяжки'; шл'аку|вати – 'проклинати'; шпану|вати – 'натягати'; шпару|вати – 'заощаджувати'; |шутер – 'щербінь'; шу|вар – 'очерет'.

Тематичні групи об'єднують слова спільної тематичної та предметної віднесеності. Різні слова, особливо однієї й тієї ж лексико-семантичної групи, починають у мовленні вживатися синонімічно. Так виникають мовленнєві, або контекстуальні, синоніми. Контекстуальні синоніми виявляють тільки явища синонімії, а не синоніміку мови.

Наведені лексико-фразеологічні елементи наддністрянських говірок активно функціонували в ХІХ - першій половині ХХ ст. в мовленні західноукраїнського населення. Більшість із них побутує сьогодні в досліджуваному говорі. Вони зафіксовані в мові творів М. Шашкевича, Л. Мартовича, С. Ковалева, І. Вагилевича, К. Устияновича, І. Франка.

Говіркові елементи постійно збагачували й тепер збагачують словниковий фонд української літературної мови. Однак у різні історичні періоди розвитку української літературної мови подібне явище було неоднаковим як у кількісному, так і в якісному аспекті. Власне, цей процес регулюється ступенем усталеності норм літературної мови: слабка її унормованість створює сприятливий доступ сюди діалектизмів; за якісної унормованості літературної мови остання дещо повільніше збагачується діалектними одиницями (тут, як звичайно, доводиться говорити тільки про лексичну сферу).

Роль посередника у процесі адаптації літературною мовою діалектизмів виконують такі лінгвальні системи: мова художньої літератури, мова усної народної творчості, усне літературне побутове мовлення.

Як показує мовно-літературна практика українських письменників, у систему мови художньої літератури проникають говіркові синоніми до загальнонародних слів, авторські неологізми, утворені за зразком діалектних структур, а також інші діалектні форми. Звідси, зрозуміло, вони переходять у словниковий склад літературної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. І. Складня української мови. Ч.2. - Жовква, 1938. - 230 с.
2. Булаховській Л. А. Походження сучасної української літературної мови// Булаховській Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. - К.: Наук. думка, 1961. - Т. 2. - С. 299-367.

Володимир Юкало

НЕЙТРАЛЬНІ ТА ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ТЕРМІНИ В ПРАЦЯХ З КУЛЬТУРИ МОВИ М.ЛЕВИЦЬКОГО

Експресивність наукового викладу є малодослідженим питанням українського мовознавства. Не вивчений також лінгвістичний доробок лікаря, письменника, мовознавця, перекладача, педагога, громадського і політичного діяча, дипломата Модеста Пилиповича Левицького (1866-1932).

Як мовознавець М. Левицький зробив найбільший внесок у культуру мови і стилістику. У його мовних порадилах [5; 6; 9; 7], присвячених тільки питанням культури мови, формуванню загальнолітературної норми, вперше в українській лінгвістиці розглянуто типові порушення літературних норм усіх мовних рівнів. Інші тогочасні лінгвістичні праці – граматики С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, В. Сімовича, посібники О. Синявського, І. Огієнка – лише принагідно, поряд з граматичним матеріалом, містили коментарі з культури мови. Мовний порадилак О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» [4], написаний в тому самому жанрі, що й аналізовані твори М. Левицького, вийшов після появи статті «Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову» (1909), двох видань книжки «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови» (1913, 1918), мав подібну назву і багато спільного у змісті. Очевидно, що О. Курило знала твори М. Левицького і продовжила на підрадянській Україні його працю.

Новаторськими були й інші твори М. Левицького з культури мови і стилістики – перший в українському мовознавстві посібник з культури діловодства [12], порівняльна грамика української мови [10], курс лекцій зі стилістики та поетики художньої мови [8; 11].

Усі ці праці з питань культивування літературної мови, безперечно, є творами з тієї галузі, яку пізніше назвуть *культура мови*.

Зазначені твори М. Левицького написані в публіцистичній тональності. Завданням переконати читача в необхідності плекати, не засмічувати рідну мову підпорядковане оригінальне авторське терміновживання – одночасне використання нейтральних, «наукових», та емоційно-експресивних термінів, нерідко – для номінації ключових понять культури мови.

Проаналізуємо особливості терміновживання в працях з культури мови М.Левицького.

Звичайно, мовознавець і письменник застосовує нейтральні терміни.

Нейтральні терміни – це терміни з домінантним денотативним значенням, що функціонують в усіх підстилях наукового стилю і фіксуються в термінологічних словниках та граматиках.

М. Левицький вже в першій чверті ХХ ст. застосовує майже всі поняття, на яких базується сучасна культура мови. Він вживає терміни *українська літературна*